

Наталія Бровко, к. ю. н.

Білоцерківський національний аграрний університет, Україна

ІСТОРИЧНІ ТРАДИЦІЇ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ ЯК ТИТУЛЬНОЇ НАЦІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Nataliia Brovko, PhD in Law

Bila Tserkva National Agrarian University, Ukraine

HISTORICAL TRADITIONS AND PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF DOMESTIC PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY AND THEIR INFLUENCE ON THE PROCESS OF FORMATION OF CONSCIOUSNESS OF UKRAINIANS AS THE TITULAR NATION OF THE MODERN UKRAINIAN STATE

The article is devoted to the scientific research of historical traditions and philosophical foundations of the process of formation of consciousness of the national autochthonous population of Ukrainian lands. These issues, in the end, as the entire history of Ukraine, have become more relevant than ever before as they become increasingly colourful.

In particular, certain political circles, mostly foreign, in order to justify their ambitious and far-less peaceful plans towards an independent and sovereign Ukrainian state, imposed on the world community a "scientific concept", in which the Ukrainian people have never existed, that there were no ancestors on their land, there was no law and, accordingly, justice, and therefore no statehood; that there was no Ukrainian language, but there was an ancient Slavic, there was no own writing, philosophy and education.

Keywords: autochthonous, upbringing, humanism, cossack, pedagogy, pedagogical psychology, personality, consciousness, charakternyk.

Постановка проблеми. Однією з головних особливостей наукового дослідження історичного процесу формування свідомості автохтонного населення українських земель є те, що останнім часом ці питання дедалі частіше набувають політичного окрасу. Світовому співтовариству настирливо нав'язується «наукова концепція», за якої українського народу ніколи не існувало, що у нього не було предків на своїй землі, не було української мови, натомість була давня слов'янська, власної писемності, філософії та освіти, не було й ніякого права та відповідно й правосвідомості, а отже й ніякої державності він не заслуговує.

Аналітичний огляд наукових праць та публікації показує, що порушені нами питання були предметом дослідження вітчизняних вчених, таких як: С. Анісімов, І. Арістова, В. Василенко, О. Бобало, Р. Бурачок, А. Горшков, М. Грузман, Р. Гуревич, І. Журавльова, В. Камша, Л. Камша, Ю. Камша, М. Климаш, Б. Коваль, М. Козяра, В. Копилов, Н. Лебідєва, О. Матов, В. Маурін, С. Піскунова, В. Пономаренко, В. Ровенський, Р. Томаков, В. Туманов, Д. Сочнев, А. Старков, І. Цвеля, Д. Черешкин та багатьох інших.

Однак, не зважаючи на значну кількість публікацій, питання, пов'язані із визначенням природи, сутності та закономірностей генезису процесу формування свідомості українців як представників титульної нації сучасної Української держави та впливу на цей процес філософсько-правових категорій та суспільно-соціальних явищ, все ще лишається малодослідженим.

Мета дослідження. На підставі аналітичного дослідження вітчизняної духовно-історичної та філософсько-правової спадщини з питань генезису формування національної свідомості українців та впливу на цей процес історичних традицій, рідної мови, морально-культурних та загальнолюдських цінностей, визначити орієнтири їх застосування та подальшого розвитку у правотворчій та правозастосовній діяльності демократичної, правової та соціальної Української держави.

Виклад основного матеріалу. Зародки науки педагогічна психологія можна знайти ще у працях античних філософів. «Два великих мислителя IV ст. до н. е., – слушно зауважує Г.Щокін – Платон і Аристотель – створили системи, які протягом багатьох століть впливають на філософсько-психологічну думку людства»¹. Стосовно історії розвитку вітчизняної педагогічної психології, то на думку українського психолога та педагога Д. Ф. Ніколенка (1899 – 1993), її аналіз слід починати з періоду Київської Русі.

Дійсно, історичні джерела свідчать про високий рівень навчання дітей за тих часів. Так, як зазначалося, ще у 988 році князь Володимир запровадив навчання дітей, а наприкінці XI ст. у Києві функціонувала жіноча школа. Київська Русь виховала цілу когорту педагогів та філософів, які не тільки зважали на морально-психологічні якості дітей у процесі навчання і виховання, а й були авторами педагогічних творів, які відзначалися своєю оригінальністю, відображаючи психологічні особливості укладу суспільного життя соціуму тих часів².

Наприклад, в «Повчаннях» Володимира Мономаха наголошувалося: *«якщо забуваєте [се] все, то часто перечитуйте: і мені буде без соромá, і вам буде добре. А коли добре щось умієте – того не забувайте, а чого не вмієте – то того учітесь, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, – а за се почессть єсть од інших країв. Лінощі ж – усьому [лихому] мати: що [людина] вміє – те забуде, а чого ж не вміє – то того не вчиться»*³.

Ідеал тогочасної людини – громадянина Київської Русі – особистості без шкідливих звичок (лихослів'я, пияцтво, блуд тощо), високоморальної, цнотливої та такої, що має вітиху у самовихованні та духовному удосконаленні формувалася також й в перекладених педагогічних трактатах, автором яких вважається І. Златоуст (грец. *Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος*; 347-407). До таких творів, насамперед, слід віднести: «Ізмаград», до якого увійшли тексти про необхідність милостині і жебраколюбія, повчання із засудженням неправедного багатства, заклики до дотримання посту, нагадування про Страшний суд і «кінець світу» тощо⁴; «Златоструй», у якому знаходилося знамените *«слово про злих жінок і самовладних, і язичних, і богобойних»*, що дало матеріал для зображення жінки в «Молінні Данила Заточника», вплинула на освіту ідей про жінку, які у подальшому розвиваються в «Домострої». Книга не призначалася для читання в храмах при богослужінні, а лише для домашнього вжитку як посібник організації сімейного життя, у тому числі виховання дітей⁵; збірник «Бджола», у якому зазначалося, що *«ум без книг, аки птиця без крил. Як і вона злетіти не може, так і ум не домислиться досконалого розуму без книг»* та було надано конкретні рекомендації щодо виховання любові до батьківщини, працьовитості, мужності, гуманності, доброзичливості, скромності⁶.

Навіть за часів татарського поневолення та подальшого розділу українських земель між Польсько-Литовською державою та Московським татарським улусом у XV-XVI ст.ст. розвиток культури й освіти не припинявся. Переконалим доказом цього слугують чисельні педагогічні і психологічні пам'ятки. Зокрема, червоною стрічкою проходила «Статутом» Н. Сорського (в миру Микола Майков; 1433 – 1508) концепція особливостей потаємного духовного життя та розумової діяльності людини. «Розумова таємна молитва, – писав Сорський, – вище тілесної; тілесне творіння – лист, а внутрішнє, розумне – плід, хто молиться тільки вустами, про розум же нехтує, той молиться повітрю, – бо Бог слухає розуму. Вправа у внутрішній молитві доводить людину до вищого стану духовного, в якому дух не має навіть молитви, ні руху, ні самовладдя, а наставляється силою іншою. На цьому шляху, крім молитви, необхідна боротьба з помислами»⁷.

¹ Щокін, Г.В. (2001). *Основи психологічних знань*. Київ: МАУП, 8.

² Студопедія (2014). *Історія розвитку педагогічної психології* <http://studopedia.su/1_15886_Istoriya-rozvitku-pedagogichnoi-psihologii.html> (2018, травень, 06).

³ Полное Собрание Русских Летописей (1926) *Лаврентьевская летопись. Поучения Володимира Мономаха*. Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1, 240-241.

⁴ Пудалов, Б.М. (2000). Литературная история 1-й («древнейшей») редакции Иизмарагда. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 1, 76.

⁵ Савельева, Н.В., Турилов, А.А. (2009). *Златоструй. Православная энциклопедия*. Москва: Церковно-научный центр Православная энциклопедия, XX, 197.

⁶ Енциклопедія історії України (2018). *Культура Київської Русі* <<http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/organzats-ya-derzhavnogo-mekhan-zmu/kultura-ki-vsco-rus/>> (2018, травень, 06).

⁷ Устав о скитской жизни. Предание Старца Нила Пустынника своим ученикам; и всем полезно его иметь: <<http://omolenko.com/biblio/nil-sorskiy.htm?p=11#toc10>> (2018, травень, 06).

Значну увагу вихованню дітей та психології сімейних взаємовідносин приділяв і невідомий автор «Домострою», зокрема, стверджуючи у формі наказу *«попитай дітей в запретах и найдеши в них покой и благословение. Если воспитаешь детей своих в страхе божьем в поучении и наставлении, и до возмужания их сохраниши в целомудрии и в чистоте телесной, законным браком их сочетаешь, благословив, и обеспечиши всем, и станут наследниками имени твоего, и дома, и всего твоего прибытка, который имеешь, то упокоят они тебя в твоей старости, а после смерти весную пам'ять отслужат по родителям своим, да и сами благословенны пребудут вовеки, и великую награду получают от Бога в сей жизни и в будущей, если живут они по заповедям господним»*¹.

У запорізьких козаків також існувала особлива, власна система формування здорового способу життя, зазначає вітчизняний історик В.Золочевський, та наголошує, що «козацька педагогіка як невід'ємна складова української народної педагогіки систематизувала в собі вироблені віками та адаптовані з часом традиції виховання тіла і духу молоді на глибинних цінностях православної віри»². Важливою рисою системи навчання та виховання запорожців була практична реалізація психологічному принципу гармонійного виховання особистості, яка найповніше може бути простежена в діяльності шкіл, де поруч із загальноосвітніми дисциплінами багато уваги надавалось фізичному вихованню майбутніх козаків³.

При цьому, відомий український вчений Є.Славинецький характе^{ризує} психологічну атмосферу занять з фізичної підготовки козацької молоді, зазначав, що «під час рухливих ігор та вправ діти повинні проявляти витриманість, уважно відноситись до слабших», постійність, чесні веселощі, рухливість, «звичка грати чесно і правдиво, а не обманом чи підступом у грі перемагати», прикрашала дитину в очах дорослих та однолітків⁴.

Особлива роль у психологічному загартуванні молодих козаків відводилася так званим «козакам-характерникам». Характерники були носіями ведичних, сакральних та езотеричних знань і практик, які вони успадкували й на протязі віків зберігали традиції і таємниці бойових мистецтв пращурів. Посвята в їх магичні ритуали та обряди дали можливість розвинути екстрасенсорні і паранормальні здібності – навіювання, ясновидіння, телепатії. Це спричинило до виникнення поголосу, що вони володіли секретами, які межують із міфами про те, що їх і кулі не брали, і шаблі не рубали, і що вони ядра руками ловили, ходили по воді та вогню, а через річки на повстині чи рогожі переправлялися⁵.

Найважливішими правилами, – зазначають дослідники історичного феномену Козацтва, – якими керувались характерники, у тому числі, при навчанні молоді були такі:

«Ніколи не вчи того, хто ще не вміє». На перший погляд, тут є алогізм, але парадоксу немає. Йдеться про те, що не можна навчити того, хто ще не досяг внутрішньої зрілості для оволодіння Знанням. У цього правила цікавий підтекст – людина сама у собі несе Знання, вчитель лише допомагає його виявити.

«Вмій робити те, чого бажаєш собі сам». Тобто не відступати ні перед чим, не «захоплюватися» принадами світу, постійно прислухатися до свого внутрішнього голосу – він підкаже, як слід поводитися.

«Ніколи не будь таким, яким би вважали тебе інші». Це – про рамки вчинків, вихід за їх межі⁶.

«Бачення “золотої середини». Спочатку козака вчили пекти хліб, потім – розрізняти лікарські рослини та готувати ліки, задалегідь «бачити» вплив зілля на людину. До речі, знання корисних і шкідливих властивостей рослин вважалося необхідним для всіх козаків.

¹ Домострой: < <http://lib.pravmir.ru/library/readbook/1976>>. (2018, травень, 06).

² Золочевський В.В. (2008). Українська козацька педагогіка про фізичне виховання і загартування особистості. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди: Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*, 28, 45.

³ Сайт про козаків та їх історію (2018). *Навчання та вишкіл у козаків* <<http://kozaku.in.ua/statt-pro-kozakv/76-navchannia-ta-vishkl-u-kozakv.html>>. (2018, травень, 06).

⁴ Кремень, В.І.: загальна редакція (2005). *Історія української школи і педагогіки: Хрестоматія*. Київ: Знання, 137.

⁵ Пашковець М., Пляс Я. (2014). *Легенди «Степових дзвіночків» або Країна Мамаїв-характерників*. Київ: Берегиня, 20.

⁶ Facebook (2018). *Що ж таке характерництво* <<https://uk-ua.facebook.com/notes/що-ж-таке-характерництво>> (2018, травень, 06).

«*Розуміння поведінки і мови тварин*». Характерник, наприклад, прикладав ліву руку до серця коня чи пса, а правим вухом слухав їхнє дихання і прагнув розуміти їх, поєднатися з ними. Через що нерідко мав вірного охоронця в таборі й товариша в бою.

Методик навчання було безліч. Однак для кожного вони склалися індивідуально. Здібного юнака досвідчені характерники вели «шляхом Знання» кожного дня. Це не обов'язково передбачало спеціальні тренування: біля вечірнього багаття точилися «звичайні» балачки про бойове життя, сутички з ворогами, події в Україні й за кордоном. А ще було доволі жартів, бо без них не міг існувати справжній «козацький дух».

Водночас слід погодитися, О. Власовою, що та частина історії вітчизняної педагогічної психології, яка ґрунтується на наукових засадах, починається з XVII-XVIII ст. У цьому контексті особливо слід відзначити внесок визначних українських педагогів та філософів Ф. Прокоповича і Г.Сковороди.

В притчі Г. Сковороди «*Вдячний Єродій*» чітко обґрунтовано положення про те, що діти з перших років життя повинні отримати фізичне виховання, яке «зміцнить їх таким чином, що допоможе краще пізнати науки»¹. Чистосердечна привітність, що відображала сутність педагогічної діяльності Г. Сковороди, стала основою особливого типу педагогіки – «педагогіки серця», як форми вияву його життєдіяльності. Основними завданнями виховного процесу педагог уважав усебічний розвиток особистості на засадах природної та культурної відповідності, збереження і зміцнення морального, фізичного, психічного здоров'я дитини; здатної до свідомого вибору у різноманітних життєвих ситуаціях².

До видатних заслуг філософа і гуманіста Г. Сковороди, також слід віднести авторство концепції формування «істинної людини» у контексті вчення про дві натури людини «дух і плоть, серце й тіло»³. Основними постулатами цієї концепції були такі:

Метою людського життя є «досягнення вищої добродієвності», і в цьому досягненні людина «не повинна ставити собі ніяких меж». Пізнаючи себе та самовдосконалюючись, шляхом «цілковитої перемоги духу та душевного спокою» кожний зможе досягнути щастя.

Праця – основа суспільного життя. У ній людина найповніше само-реалізується, морально самовдосконалюється. Це важливий шлях до добра, оскільки «чим краще добро, тим більшим трудом обкопалося воно як ровом», а «хто труда не перейде, і до добра той не прийде».

Обов'язки батьків: породити дітей, потурбуватися про їхнє здоров'я, навчити вдячності, оскільки останнє – основа морального виховання. Адже «у подяці заховалося всяке благо як вогонь і світло причаїлося в кремені. Вірую і сповідаю. Бо хто зможе покласти руки на чуже, якщо раніше не загубить вдячність, котра посилається їй від Бога? З невдячності – смуток, неувага і жадоба, з жадоби – заздрість, а із заздрості – лестощі, розкрадання, кровопролиття і всяка прірва без законів»⁴.

Також слід звернути увагу на праці К. Ушинського, якому належать психолого-педагогічні висновки про нову концепцію розвитку людини, за якою надається перевага психології в цілісному пізнанні людини, як засадної ідеології справи навчання і виховання⁵.

Особливе місце в історії розвитку педагогічної психології займають праці А.Макаренка, який поставив перед собою завдання формування «нової людини», яке має здійснюватися в колективі, з використанням, зокрема, методу природного експерименту, за яким вихователь повинен сприймати вихованця не як об'єкт вивчення, а як об'єкт виховання⁶.

Викликають зацікавлення роботи та світоглядна позиція В. Сухомлинського, який у своїй науковій та практичній діяльності керувався концепцією своєрідної психотерапевтичної функції слова педагога. Вчений вважав, що педагог у слові виявляє себе, свою культуру, своє ставлення

¹ Сковорода, Г.С. (1988). *Благодарный Еродий*. Москва: Педагогика, 143.

² Год, Б.В. (2009). Особливості формування «істинної» людини в філософсько-педагогічній спадщині Г.Сковороди. *Науковий вісник Слов'янського педагогічного університету*, XLVII, 47, 147.

³ Сковорода, Г.(1994). *Листи до Якова Правицького*. Київ: Обереги, 365.

⁴ Борисова, З.Н.: загальна редакція (2004). *Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки*. Київ: Вища школа, 211.

⁵ Поліщук, В.М. (2010). *Вікова і педагогічна психологія*. Суми: Університетська книга.

⁶ Ярмаченко, Н.Д. (1989). *Педагогическая деятельность и творческое наследие А.С. Макаренко*. Київ: Радянська школа.

до вихованців, яке повинно відповідати ідеям гуманізму, враховувати психологію дітей, без знання якої не можливо побудувати повноцінний навчально-виховний процес¹.

Висновки. Історичні джерела свідчать про високий рівень навчання дітей на теренах сучасної України ще за часів Київської Русі, яка виховала цілу когорту педагогів та філософів, що не тільки зважали на морально-психологічні якості дітей у процесі навчання і виховання, а й були авторами педагогічних творів, які відзначалися своєю оригінальністю, відображаючи психологічні особливості укладу суспільного життя тогочасного соціуму.

Навіть за часів татарського поневолення та подальшого розділу українських земель між Польсько-Литовською державою та Московським татарським улусом у XV-XVI ст.ст. розвиток культури й освіти не припинявся. Переконливим доказом цього слугують чисельні педагогічні і психологічні пам'ятки: «Статут» Н. Сорського, «Домострой» невідомого автора, тощо.

Педагогіка українського козацтва, як невід'ємна складова української народної педагогіки, систематизувала в собі вироблені віками та адаптовані з часом традиції виховання тіла і духу молоді на глибинних цінностях православної віри. Важливою рисою системи навчання та виховання запорожців була практична реалізація психологічному принципу гармонійного виховання особистості, яка найповніше може бути простежена в діяльності шкіл, де поруч із загальноосвітніми дисциплінами багато уваги надавалось фізичному вихованню майбутніх козаків.

У подальшому питаннями застосування психологічних прийомів виховання та навчання переймалися видатні вітчизняні філософи та педагоги, Г. Сковорода, К. Ушинський, А. Макаренко, В. Сухомлинський та багато інших наших видатних співвітчизників.

References:

1. Shchokin, H.V. (2001). *Osnovy psikhologichnykh znan': Navchalniy posibnyk* [Fundamentals of Psychological Knowledge: tutorial]. Kyiv: MAUP. [in Ukrainian].
2. Studopedia (2014). *Istoriia rozvytku pedahohichnoi psikhologii*. [History of the development of pedagogical psychology] <http://studopedia.su/1_15886_Istoriya-rozvitku-pedagogichnoi-psihologii.html> [in Ukrainian]. (2018, May, 6).
3. Polnoye Sobraniye Russkikh Letopisey (1926). [Complete Collection of Russian Annals (1926)]. *Lavrentivsky chasopis. Pouchennja Volodimira Monomaha* [The Laurentian Chronicle. Teachings Volodymyr Monomakh]. Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1, 240-241. [in Russian].
4. Pudalov, B.M. (2000). Literaturna jaistorija 1-j («drevnejshej») redakcii izmaragda [Literary history of the first («most ancient») edition of Izymaragda] *Drevnjaja Rus'. Voprosy medievistiki*. [Ancient Rus. Questions of medieval studies], 1, 76 – 94. [in Russian].
5. Savel'eva, N.V., Turilov, A.A (2009). *Zlatostruj. Pravoslavnajaj enciklopedija* [Zlatostruj. Orthodox Encyclopaedia]. Moscow: Church-Scientific Centres. [in Russian].
6. Encyclopedia of History of Ukraine (2018). *Kultura Kyivskoi Rusi* [Culture of Kievan Rus] <<http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/organ-zats-ya-derzhavnogo-mekhan-zmu/kultura-ki-vsco-rus>> [in Ukrainian]. (2018, May, 06).
7. Church of St. John the Evangelist (2018) *Ustav o skitskoj zhizni. Predanie Starca Nila Pustynnika svojim uchenikam: i vsem poleznoe goimet* [Statute on secular life. Tradition of Starla Nila Pustynnik to his students; and it's all good for him to have] <<http://omolenko.com/biblio/nil-sorskiy.htm?p=11#toc10>> [in Russian]. (2018, May, 06).
8. PRAVMIR.RU (2018). *Domostroj* [Housework] <<http://lib.pravmir.ru/library/readbook/1976>> [in Ukrainian]. (2018, May, 06).
9. Zolochevskiy, V. (2008). *Ukrainska kozatska pedahohika pro fizychnye vykhovannia yza hartuvannia osobystosti. Zasoby navchalnoi ta naukovy-doslidnoi roboty*. [Ukrainian Cossack pedagogy about physical education and temperament of the person. Means of educational and research work], 28, 44-49. [in Ukrainian].
10. The site about the Cossacks and their history (2018). *Navchannia ta vyshkil u kozakiv* [Training and study of the Cossacks] <<http://kozaku.in.ua/statt-pro-kozakv/76-navchannia-ta-vishkl-u-kozakv.html>> [in Ukrainian]. (2018, May, 06).
11. Zolochevskiy V. (2010). *Tvorche zastosuvannia vitchyznianoho pedahohichnoho dosvidu orhanizatsii fizkulturno-masovoiro botyzi studentskoiu moloddu*. [Creative application of the domestic pedagogical experience of organization of physical culture and mass work with a student youth] *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolak*. [Pedagogic soft the formation of a creative person in higher and secondary schools], 9 (62), 340-346. [in Ukrainian].

¹ Сухомлинський, В.О. (1976). *Вибрані твори*. Київ: Радянська школа, 2.

12. Kremen, V.I: the general edition (2005). *Istoriia ukrainskoi shkoly i pedahohiky Khrestomatiia*. [History of the Ukrainian school and pedagogy: Textbook]. Kyiv: Znannya. [in Ukrainian].
13. Pashkovets M., Plias Ya. (2014). *Lehendy "Stepovykh dzvinochkiv" abo Kraina Mamaiv-kharakternykiv* [Legends of "Steppe Bells" or Country of Mummy Characters]. Kyiv: Amulets. [in Ukrainian].
14. Scientific pedagogical Internet-magazine with a library-depository (2008). *Ezoterychni hlybiny kharakternytstva*. [Esoteric depths of character] <<http://biblio.narod.ru/gynal/vek/vek11/1911-1.htm/>> [in Ukrainian]. (2018, May, 06).
15. Facebook (2018). Shcho zh take kharakternytstvo. [What is this character] <<https://uk-ua.facebook.com/notes/whatisthischaracterization/>> [in Ukrainian]. (2018, May, 06).
16. Prokopovych, F. (1981). *Filosofski tvory*. [Philosophical works]. Kyiv: Amulets [in Ukrainian].
17. Skovoroda, G.S (1988). *Blagodarnyj Erodiij*. [GratefulYerod]. Moscow: Pedagogika. [in Russian].
18. Hod, B.V. (2009). Osoblyvosti formuvannia «istynnoi» liudyny v filosofsko-pedahohichnii spadshchyni H.Skovorody. [Features of the formation of the "true" person in the philosophical and pedagogical heritage G. Skovoroda] *Naukovyy visnyk Slov'yans'koho pedahohichnoho universytetu* [Scientific Herald of Slavic Pedagogical University], 47, 146-150. [in Ukrainian].
19. Skovoroda, H. (1994). *Lysty do Yakova Pravytskoho*. [Letters toYakov Rightkyi]. Kyiv: Amulets. [in Ukrainian].
20. Borisova, Z.N.: the general edition (2004). *Khrestomatiia z istorii doshkilnoi pedahohiky* [The textbook on the history of preschool pedagogy] Kyiv: Highschool. [in Ukrainian].
21. Polishchuk, V.M. (2010). *Vikova i pedahohichna psyholohiia: navchalnyi posibnyk* [Age and pedagogical psychology: tutorial]. Sumy: Universitybook. [in Ukrainian].
22. Jarmachenko, N.D. (1989). *Pedagogicheskaja dejatel'nost' i tvorcheskoe nasledie A.S. Makarenko*. [Pedagogical activity and creative ether it age of A.S. Makarenko] Kyiv: Radyanska Shkola. [in Ukrainian].
23. Sukhomlynskyi, V.O. (1976). *Vybrani tvory: v 5 t.* [Selected Works in 5 volumes]. Kyiv: Soviet's School, 2. [in Ukrainian].